

Kalla Gábor (1959) régész-asszi-
riológus, az ELTE Régészettudo-
mányi Intézetének docense. Ku-
tatási területe az ókori Kelet régé-
szete és történelme.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
*Névadás és személyes vallásos-
ság az ókori Mezopotámiában*
(2006/3–4).

Kolostor a város felett

Egy kora bizánci kolostor Szíriában

Kalla Gábor

A szíriai Raqqa városa mellett egy hatalmas kiterjedésű romdomb (arabul tell) emelkedik az Euphratész völgyének szintje fölé, melyet ma Tell-Bí'ának (magyarul „Templomdombnak”) neveznek. Mint az az 1980 és 1995 között folytatott német ásatások során kiderült, a kiterjedt dombegyűttes a bronzkori Szíria egyik legfontosabb településének, Tuttulnak a maradványait rejtje magában. A város már a Kr. e. 1. évezredben lakatlanná vált, később az elhagyott domb legmagasabb pontján, valamikor a Kr. u. 5. század folyamán, szíriai szerzetesek alapítottak egy kolostort. Mint az alábbi cikkből kiderül, ez az agyagtéglákból felépített épületegyűttes a bizánci régészet számára sok szempontból különleges jelentőségű.

Ásatások

A Deutsche Orient-Gesellschaft (Német Keleti Társaság) ásatási teamje, melyet Eva Strommenger vezetett, 1980 és 1995 között tizenkét ásatási idényen át kutatta a Raqqa városa mellett fekvő Tell-Bí' a dombját.¹ A lelőhely kiválasztásában fontos szerepet játszott a rommező kiterjedése (650 × 750 m, kb. 50 ha), amely jelentős települést sejtetett, valamint a korábbi kutatásnak az a feltételezése, hogy a domb az

ékírások forrásokból jól ismert Tuttul városának romjait rejtje. A szövegek alapján Tuttul az egyik legfontosabb észak-szíriai kultikus központ lehetett, Dagan (a bibliai Dagón) isten székhelye.

Kezdetben a terepmunkák elsődleges célja a település topográfiai jellemzőinek tisztázása volt, majd a legfontosabb építmények feltárása következett. Kiderült, hogy a város már a kora bronzkorban 8 méter vastag falakkal rendelkezett, amit később folyamatosan újabb erősítésekkel láttak el. Az expedíció kiásott lakónegyedeket, templomokat, több száz sírt tárt fel, valamint az ún. F-dombon azonosította a Dagan-templom helyét. A legkiterjedtebb ásatások a lelőhely centrumában, az ún. E-dombon folytak, ahol a kora bronzkori, az ún. B-palota (Kr. e. 2. évezred közepe), valamint egy középső bronzkori (óbabiloni kori, Kr.

A kolostor alaprajza

e. 2. évezred első fele), az ún. A-palota romjai alatt nagyméretű, földfelszínre épített, de sajnos már kirabolt uralkodói sírok is előkerültek. Mindkét monumentális épületből érdekes leletek sora került napvilágra, legizgalmasabbak talán mégis az A-palotából előkerült ékírásos gazdasági szövegek és levelek voltak, melyek megerősítették, hogy Tell-Bí a valóban azonos az ókori Tuttullal.²

Az A-palota fölött, közvetlenül a felszín alatt minden szelvényben egy nagy kiterjedésű, kései agyagtégla-épület romjai bukkantak elő, melyet először nehezen lehetett keltezni; eleinte korai muszlim épületnek tartották.

A szerző 1990-ben kapcsolódott be a feltárási munkálatokba,³ és feladatul a felső rétegek megtisztítását kapta, hogy hozzá lehessen férni az A-palota északi részéhez. A munka 5 × 10 méteres szelvényekben folyt, és már a második szelvény megnyitásakor egy nagy felületű mozaikpadló (első mozaik) került elő, alig 30 centiméterrel a felszín alatt. Hamarosan sikerült a teljes padlót feltárni, és a feliratából kiderült, hogy egy szír keresztény kolostorra bukkantunk, melyet megtalált formájában a 6. században építettek fel. Ez a lelet megváltoztatta az ásatás menetét, hiszen rögtön világossá vált, hogy a bizánci régészet szempontjából különleges jelentőségű épületről van szó, amely egyedülálló építészeti és művészeti részletekkel rendelkezik. Az ásatáson belül a kolostor feltárása külön programon belül folyt, melynek vezetője a szerző lett. Ez azt jelentette, hogy az épületegyüttesnek azokat a részeit is megvizsgáltuk, melyek feltárása az A-palota miatt nem lett volna szükség.

Összességében 2500 m² felületen több mint 50 helyiség került feltárássra, így a kolostor egészéről sikerült képet nyerni. A terepviszonyok és az alaprajzi szerkezet alapján valószínű, hogy már csak a feltárt területtől északra maradtak nem túl nagy felületű kiásatlan részek. Mivel a dombra épült együttes széleit helyenként az erózió erősen pusztította, voltak olyan helyek, ahol csak az alapfalakat sikerült azonosítani (az alaprajzon a fehérén maradt részek), az együttes belsejében viszont, a domb legmagasabb pontja körül, az agyagtégla falak 80 cm magasságban is megmaradtak, így számos érdekes építészeti részletet jól lehetett tanulmányozni.

A kolostor előzményei

A középső bronzkor után egyre szórványosabbá vált a megtelepedés a lelőhelyen, míg a Kr. e. 1. évezredre teljesen elhagyták lakói. A hellénisztikus korban, a Kr. e. 3. században, amikor a vidék újra benépesült, az újabb települést már nem a régi tellre helyezték, hanem délre tőle, az Euphratészhez közelebb alapítottak egy új várost, mely a Nikephorion nevet kapta, majd később átnevezték Callinicumnak (Kallinikosz). A térség egyik legjelentősebb településévé vált, az arab hódítás után az ar-Raqqa nevet kapta, de a politikai változások ellenére a város lakossága még sokáig főként keresztényekből állt.⁴ Az Abbászida kalifák a 8. században a régi város közelében egy katonai célokat szolgáló települést építettek Rafíqát (arabul „a társ”). A két város ar-Raqqa néven hamarosan egyetlen hatalmas metropolisszá nőtt össze, nem véletlen tehát, hogy Harun ar-Rasíd egy időre birodalmának székhelyévé is tette. Egy visszaesés, majd egy 12. századi újabb fellendülés után a város a pusztító nomád támadások és a politikai bizonytalanság miatt veszített

jelentőségéből, jórészt elnéptelenedett, de katonai súlya megmaradt. Amikor az oszmán hatalom a 19. században újrateremtette, már csak a korábbi Rafíqa részen épült újjá. Callinicum helyét egy kis falu, Mislab foglalta el, amely mára már összenőtt a Szíria hatodik legnagyobb városává nőtt Raqqával (kb. 200 ezer lakos).

Callinicum története ezért érdekes számunkra, mert a város lakói a nem messze fekvő dombot folyamatosan használták. A késő római korban, a 3. századtól az ún. B-dombra temetkeztek, majd az 5. század folyamán a központi E-dombon is megjelentek a sírok. Talán egy különleges tiszteletnek örvendő halott miatt kezdték el benépesíteni a dombot a remeték. A szórványos régészeti nyomok arra utalnak, hogy eleinte a közösség *laura* formában működött, azaz az egyes remeték saját különálló kis épületükben, cellájukban laktak, egyedül a templom és az étkezőhely volt közös, csak később szervezték őket egységes monasztikus szervezetté, *koinobionná* (*cenobium*).⁵ Ez a folyamat az általunk feltárt kiterjedt együttes megépítésekor, 509-ben már lezárult. Írásos források alapján úgy tűnik, hogy a négy, Raqqa környékéről ismert kolostor közül a Zakkeusról elnevezettet találtuk meg.⁶

Az építési technika

Az egész épületegyüttes nagyrészt napon szárított agyagtéglából épült, ami azért meglepő, mert eddig Szíriából szinte csak faragott kőből készült egyházi épületek voltak ismertek. A kőépítészet nemcsak a nyugati és a déli területek mészkőben vagy bazaltban gazdag vidékére volt jellemző, hanem a kolostor közvetlen környékére is, elég a nem messze fekvő zárandokváros, Szergiopolisz (Ruszáfa) nagyszerű templomaira gondolni. Ennek a városnak a falai és középületei ugyanúgy a Raqqától nem messze fekvő bányából származó gipszkő kváderekből épültek, mint Callinicum vagy a szintén közeli Szura monumentális épületei. Tell-Bí a kolostorában faragott követ csak elvéve építettek be, legfeljebb küszöbként vagy lépcsőként használták.

Az 509-ben kialakított épület falainál alkalmazott nagy formátumú (47 × 67 cm) agyagtégla elegendő volt ahhoz, hogy keresztbe rakva a teljes falvastagságot kiadja. Amikor a templomot 595-ben újjáépítették, egy új négyzetes téglaméretet (50 × 50 cm) kezdtek használni, melyből másfeles sorokat raktak. A falakat agyagból készült alapvakolattal vonták be, erre került a legtöbb helyiségben egy kemény meszes gipsz felső réteg, amely puritán, de elegáns fehér megjelenést adott a tereknek.

Égetett téglát csak erős használatnak kitett helyeken alkalmaztak, padlók borításánál, a külső lábazat védelmét szolgáló falipadoknál, illetve – bár erről csak közvetett bizonyítékaink vannak – a templom sarkainak megerősítésére.⁷ Vízelvezetésre használtak még U-átmetszetű terrakotta elemeket, illetve egy esetben terrakotta csövet.

Valamennyi padlót nagyméretű folyami kavicsokkal alapozták meg, erre finom gipsz esztrich borítást raktak, majd egy vékony vöröses agyag alapra helyezték a négyzetes vagy ritkábban téglalap alakú égetett agyag padlólapokat.

A számos fennmaradt tetőcserép tanúsága szerint az egész épületegyüttest a római eredetű *tegula-imbrex* rendszerrel fedték. Helyenként megfigyelhetők voltak a helyiségekbe zuhant átszenesedett tetőgerendák lenyomatai is, de legtöbb helyen

csak a fedélszék rögzítésére szolgáló masszív vasszögek maradtak fenn.

Különleges figyelmet érdemelnek a sajátos kiképzésű ablakok. A többrekeszes fakeretekre kis vasszögekkel félig átlátszó gipszkőlapokat erősítettek, majd a külső oldalukat kemény gipsztukkóval kenték ki, ami távolról a mész-kő érzetét adhatta. A behullott stukkódarabokon a lenyomatok megőrizték a mára már elpusztult keretek alakját, így rekonstruálni lehetett az ablakok formáját. Ez alapján a nagyobbak félköríves záródásúak voltak, a kisebbek egyenesek.

Az építészeti díszítés, amennyiben a fennmaradt részletekből ez megállapítható, néhány elszórt falfestményből és kevés számú plasztikus stukkópanelből állt. Az ásatás során a legnagyobb meglepetés az igényes kivitelű mozaikpadlók megjelenése volt az amúgy visszafogottan dísztelen épületegyüttesben.

A kolostor szerkezete és funkcionális egységei

A kolostort különböző szintű teraszokra helyezték el, alkalmazkodva az ősi domb formájához. A legmagasabb részre a liturgikus központ, a templom került (25-26, 28-30), a hozzá tartozó kiegészítő helyiségekkel (27, 32). Ez a hangsúlyos, kiemelkedő egység zárta keletről az épülettömböt, mögötte a felszín jelentősen esett. A nyugati oldalon, egy lejtős helyen kapott helyet a közösségi élet másik központja, a kiszolgáló szárny, az étkezőhely (*refectarium*) és a konyha együttese (3, 36-37), valamint néhány közösségi helyiség. A templomtól északra fekvő teret foglalta el a gazdasági szárny; a délnyugati rész valószínűleg a szerzetesek szállásterülete volt.⁸ A halottakat a templomtól délre fekvő temetőben helyezték el, amely még akkor is használatban volt, amikor a kolostor már elpusztult.

Az egyes helyiségek több nagyméretű udvar köré csoportosultak, a szellőzést és a világítást, valamint a közlekedést ezen kívül még hosszú, nyitott folyosók segítették, melyek a nyomok szerint fontos szerepet játszottak az esővíz elvezetésében is. Általában megfigyelhető, hogy az építők nagy figyelmet fordítottak a vízelvezetésre, ugyanis ebben az alapvetően száraz térségben az évi csapadékmennyiség koncentráltan hullik le az őszi és téli időszakban. A folyosókat és az udvarokat medence-szerűen képezték ki úgy, hogy a víz a domb széle felé folyjon. A kolostor nyugati és északi oldalán a felszín alatt egy-egy U-átmetszetű terrakotta elemekből összeállított vezeték került elő, ezek kanalizálták és juttatták az épületen kívülre az agyagfalak számára veszélyes esővizet.

A szerzetesek mindennapi életének központja a négyzetes téglával fedett nyugati udvar volt, innen elérhető volt az összes fontos helyiség. A délre fekvő szállástól könnyen el lehetett jutni a *refectorium*ba, onnan pedig az imádságok helyszínére, a templomba. Valószínűleg volt egy ünnepi útvonál, amely a templom főtengelyében fekvő 21-es helyiségen keresztül vezetett, de a padló téglák elhasználódása alapján a mindennapi életben inkább egy kerülőutat használhattak, amely a 38-as, 34/24-es és a 32-es helyiségeken keresztül vezetett az előcsarnokba (25). A nyugati udvarban lehetett megpihenni is, az udvar déli oldalát egy féltetővel fedett árka sor foglalta el, amely alatt a tűző déli naptól védve két patkó alakú padon találhattak nyugalmat és felfrissülést a szerzetesek.

Kolostortemplom

A domb legmagasabb pontjára épült kolostortemplom éppúgy napon szárított agyagtéglából épült, mint az épületegyüttes többi része. A közepes kiterjedésű (12,6 x 17,8 m) épület egy olyan sajátos alaprajzi formában épült, mely jól jelzi kulturális összefüggéseit. A típus alapvetően három részből áll: a keskeny keresztirányú előcsarnokból, a *narthex*ből (25), a szintén keresztirányú, de szélesebb főhajóból, a *naos*ból (26), valamint a három közel négyzetes különálló kápolnából (*pastophorium*) a keleti oldalon. A középső kápolna, a *presbyterium* szolgált az istentiszteletek lebonyolítására (28), mellette fekszenek a *pastophorium*ok, délre a liturgikus kellékek elhelyezésére szolgáló *diakonikon* (30), valamint északra a szentek relikviáinak őrzőhelye, a *martyrium* (29).

Ez az alaprajzi típus eddig szinte ismeretlen volt a mai Szíria építészeti emlékei között.⁹ A legjobb párhuzamok Kelet-Törökországból, a Midyat városa körül fekvő Túr Abdín fennsíkon találhatók,¹⁰ a jakobita (monofizita) szír kereszténység egykori szellemi központjában. Az itteni szakrális épületek jellegzetessége, hogy a keresztházas (transzverzális) templom a kolostorokra jellemző, míg a faluközösségek számára hosszhaszakokat (longitudinális) építettek. Bár eredetileg a túr-abdín kolostorokat is az 5–6. században alapították, épületeik az évszázadok során vagy sok nagyszabású átépítésen estek át, vagy ma már csak a templomaik állnak. Mivel a teljes együtteseket régészeti nem kutatták, ezért a mi kolostorunk egyes helyiségeinek értelmezéséhez nem sok segítséget nyújthatnak, sőt inkább ez lehet a kiindulópontja a korai jakobita kolostorok alaprajzi típusainak tanulmányozásához.

Szerencsés módon Tell-Bí'a kolostortemplomának teljes építéstörténete jól keltezhető. Az előcsarnok padlómozaikjának szír felirata alapján az első építési fázis 509 augusztusában zárult le, valószínűleg ugyanakkor, amikor az épületegyüttes nagyobbik része is elkészült, legalábbis erre utal az egységes téglaméret (46 x 67 cm). Nem egészen 90 évvel később azonban az egész templomot az alapokig lebontották, és valamilyen számunkra nem világos okból 30 centiméterrel nyugatabbra, illetve északabbra építették fel a korábbi alaprajznak megfelelően. Eközben a *narthex* mozaikpadlóját megkímélték, az újfajta négyzetes téglából (50 x 50 cm) épült falakat pedig részben ráhelyezték. Mivel így eltérő stabilitású alapokat kaptak, kiegyenlítő réteggént részben nagy kötömböket helyeztek a fal alá, részben pedig eltérő nagyságú megmunkálatlan fatörzseket, melyek között nagyméretű folyami kavicssal és döngölt agyaggal töltötték fel. Erősítésként szabályos közökben fatörzseket, illetve vastag ágakat helyeztek el az egész falban. Ez a szíriai-anatóliai térségben évezredek óta elterjedt építési mód alapvetően a földrengés ellen véd, bizonyos rugalmasságot ad a falaknak azzal, hogy elosztja a függőlegesen ható erőket. Mindez arra utal, hogy a korábbi templom egy földrengés miatt sérülhetett meg. A második építési fázis munkálatait a szentélyben elhelyezett és felirata alapján 595 áprilisában készült második mozaik keltezi egyértelműen.

A 4,0 x 10,5 méter nagyságú előcsarnok (*narthex*, 25) mind a négy oldalról jól megközelíthető volt, erre utalnak a széles ajtónyílások. Egyedül az 1,4 méter széles északi ajtó szépen faragott gipszkő küszöbe maradt fenn. A keret felerősítésére szolgáló mélyedések kétszárnyú ajtóra utalnak, melynek bal szár-

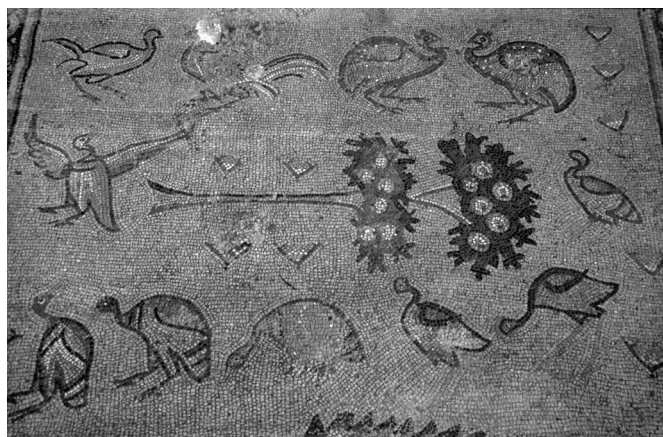
nyát alul retesszel rögzítették. Hasonló konstrukciókkal számolhatunk a többi nyílás esetében is, a templomot általában zárva tarthatták.

Az első mozaik

Az első mozaik az első építési fázisban az egész padlót befedte, a második fázisban az északi oldalon maradt keskeny sávot messzes gipszesztrichel kenték ki. Az egész padlót rendkívüli gondossággal alapozták meg, így annak ellenére, hogy alatta több mint tíz méteres kultúrréteg volt, sehol sem süllyedt meg. Az elplanírozott felületre agyag és folyami kavics keverékét döngölték, majd erre finom esztrich réteget vittek fel. Ebbe karcolták bele a mozaik díszítőszegélyének, a bordúrnak a vonalát, melyet később a mesterek követni tudtak.

A 0,8–0,9 centiméteres vagy néha kisebb mozaikszemeket helyben alakították ki különböző típusú mészkövekből, homokkövekből és folyami kavicsokból, még az alapozás elkészülte előtt, a hulladék ugyanis a padló alatti agyagrétegből került elő. A következő színeket használták (gyakorisági sorrendben): szürke, fekete, fehér, vörös, rózsaszín, sárga, okkersárga, sötétkék, zöld és bordó. A művészek tudatosan választották ugyanannak a színnek különböző árnyalatait, hogy a vonalas formák bizonyos plaszticitást kapjanak. A használat az egész felületet teljesen lecsiszolta, egy helyen a kopás miatt restaurálásra is szükség volt.

A mozaikszőnyeg belsejét 90 cm széles kettős szegély keretezi, a külső sávot nyolcszögek sora alkotja belül négyzetekkel, a 60 cm széles belső sáv pedig egy erőteljes kettős fonatdíszből

Madarak egy gránátalma körül.
Az első mozaik északi része

áll. Az egyes fonatok öt mozaikkő szélességűek (fekete, vörös, rózsaszín, fehér, fekete, illetve fekete, sötétszürke, világosszürke, fehér, fekete), és úgy hurkolódnak egymásba, hogy közben belül fordítottan egymás mellé helyezett kelyheket adnak ki.

A 2,2 × 8,3 méteres középső mezőt egyetlen összefüggő szürke háttérben elhelyezett madarak, fák és halak díszítik. Az egyes figurák közötti üres felületeket a vörös különböző árnyalataiból kialakított stilizált virágok töltik ki, melyek keretét vagy néhány esetben hosszabb szárukat sötétzöld kövek alkotják. E virágok a fákkal együtt szimbolikusan azt jelzik, hogy egy kertben járunk. Az egész kompozíció három részből áll,

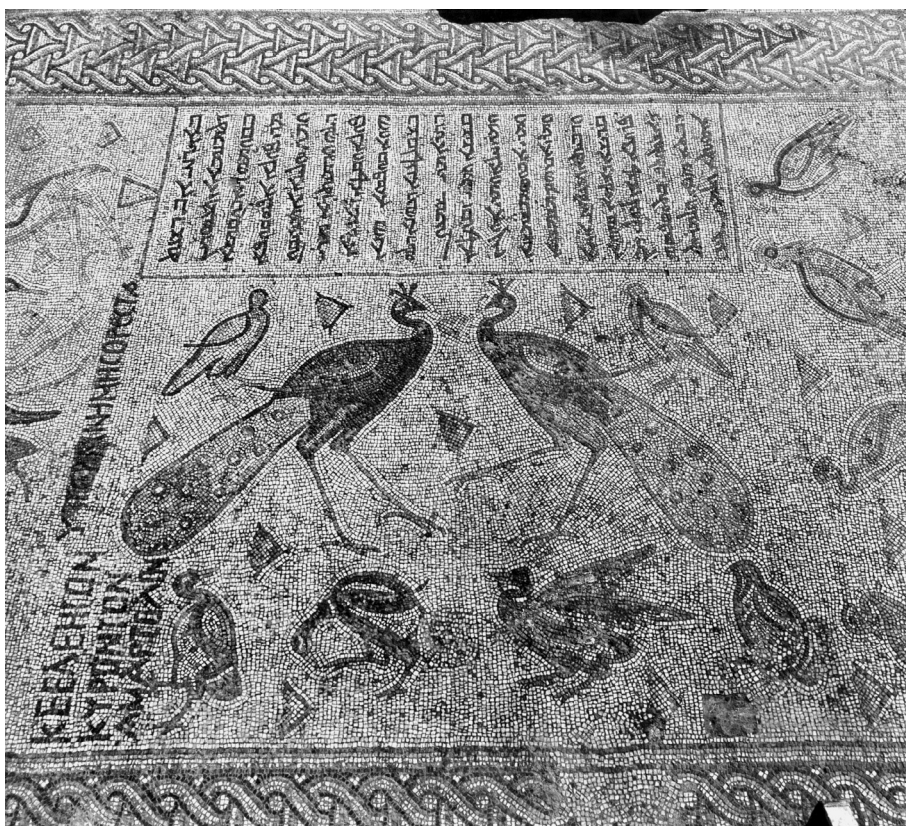

A templom előcsarnokának mozaikpadlója (első mozaik), a főhajó (balra) és a kiszolgáló helyiségek (jobbra) észak felől

Folyót jelképező halak az első mozaik északi részén

melyek nem állnak egymással közvetlen kapcsolatban, és irányultságuk is váltakozik nyugat és dél között. A kompozíció közel felét foglalja el az a kerti jelenet, amely egy gránátalmafa és két oldalán egy-egy ciprus köré szerveződik; az északi oldalon hat hal képe utal a kertet öntöző vízfolyásra, de magát a vizet nem jelezték. A fákat eltérő nézetből ábrázolt tyúkok, kacsák, vízimadarak sora veszi körül, melyeket a művész egy antithetikus (szimmetrikusan egymással szemben) elhelyezett gyöngytyúk-pártól eltekintve mozgásban jelenített meg. Némelyik a földről csipeget, mások kiterjesztett szárnyal repülni készülnek, megint mások visszapillantanak. Még ezen az egységen belül sem érvényesült egységes nézet: a madarakat és halakat délről, a fákat pedig keletről ábrázolja a mozaik.

Az első mozaik középső része a hússoros szír felirattal, a két görög felirattal, pávapárral és más madarakkal

A középső felület keleti részét egy szír felirattal ellátott *tabula ansata* (füles tábla) foglalja el, előtte egy nagyobb méretű páva-pár körül hat kisebb madár kapott helyet. Az egymással szembefordított pávák viszonylag egyszerű, vonalas kiképzésűek, testük és farkuk különböző színű nagyobb dekoratív felületet alkot, a faroktollaknál a vörös és fehér dominál, a szárnyon a sárga és okkersárga, a testen a sötétzöld különböző árnyalatai.

Északról a jelenet mellé kissé szervesetlenül két görög feliratot szúrtak bele: „Oresztasz emlékezetére”, valamint „Uram, kegyelmezz a bűnös Kürosznak”. A bűnös szó talán a mozaik mesterére utalhat.

A 100 × 36 cm nagyságú *tabula ansata* szír felirata más mester kezétől származik, mint a mozaik többi része. Az ún. *esztrangeló-ductusszal* írt betűk igen kis méretű (0,4–0,6 cm nagyságú) fekete kövecskékből készültek, ezeket fehér kövecskékel egészítették ki sorokká, a fennmaradt részt pedig az általános háttért alkotó szürke kövekkel töltötték ki. Végül a tábla körvonalait fekete kövekkel rakták ki.

A szöveg elején megjelenő dátum a szír egyházban még ma is szokásos módon a Szeleukida-éra szerint keltezi a szöveget, így a 820. év Áb hónapja a julianusi naptár 509. év augusztusának felel meg. Ezek után a kolostor akkori előjáróit sorolják fel.

A harmadik, déli felületet a művész a többtől teljesen eltérő elv szerint rendezte el. Itt két oszlopban öt-öt madárpár áll egymással szemben, mindegyik más-más fajt képvisel. A tíz pár között a ragadozómadarak ugyanúgy megtalálhatóak, mint a vízi- és házimadarak.

Az egész mozaikszőnyegre egyszerre jellemző a részletgazdagság és a bájos naivitás, az ügyes színkezelés és a kompozíció esetlensége. Meg kell azonban jegyezni, hogy a padlón állva, mint ahogy azt a régi szemlélők is láthatták, a nézőpontok eltérései nem olyan feltűnőek, ráadásul ennek számunkra ismeretlen liturgikus és szimbolikus okai is lehettek.

A színes madárvilág a keleti bizánci mozaikművészetben gyakori téma, a madarak egyenként és párokban is sokszor megjelennek. A mozaik témája és megfogalmazás módja megfelel a Janine Balty által körvonalazott 5. századi szíriai mozaikstílusnak.¹¹ Erre a dekoratív szegéllyel körülvett egységes nagy képmezők jellemzőek, egyszínű, gyakran szürke háttér stilizált virágokkal, valamint a rajta szabadon elhelyezett fák és állatok. Feltűnő azonban, hogy az ehhez a stílushoz tartozó más mozaikokon emlősállatok is fontos szerepet játszanak, így a bika, az egyszarvú, az oroszlán vagy a szarvas. A mester itt nyilván szándékosan mellőzte az emlősállatok képeit. Tudjuk azonban, hogy a késő antikortól oly kedvelt keresztény motívumok, mint a páva, a gránátalmafa és a ciprusok, az örök élet szimbólumai vol-

Vízimadarak az első mozaik középső részéről. Közöttük jól látszanak az egész felületet betöltő stilizált virágok

tak, a hal pedig közismerten Krisztusra utal, s így a kert az égi paradicsomot idézte fel. Nem véletlenül találjuk itt a mozaikot: a kora kereszténységben a *narthex* volt az a helyiség, ameddig a még meg nem kereszteltek eljuthattak, számukra különösen fontos volt annak bemutatása, hogy mi vár rájuk az örök életben.

A főhajó és a szentély

A főhajó (*naos*) falfületeit egykor valószínűleg 1 méter széles fülkék lazították fel, ezek közül csak kettőt sikerült azonosítani az északnyugati részen, ugyanis 50 cm magasságban indultak, és csak kevés helyen sikerült magasabb falakat feltárni. Hasonló falfülkék a túr-abdíni kolostortemplomokból is ismertek.¹²

A feltárt 6 × 10,5 m nagyságú padlófelület az előcsarnokkal összehasonlítva meglepően egyszerű: egyetlen olyan esztrichfelületből áll, amely bármelyik más profán helyiségben is megtalálható. Úgy tűnik, a második építési fázisban legalább 20 centiméterrel megemelték a padlószintet, de erre csak nyomok utalnak. Vízzszintesen, egymással párhuzamosan elhelyezett nagy fagerendák lenyomatait őrizte meg a padló, erre deszkákat erősítve alakíthatták ki a végső felületet. Elképzelhető, hogy a deszkapadlóra egykor drága szőnyeget helyeztek, mint a későbbi muszlim mecsetekben.

Helyszükében itt elég a keleti kápolnák (*pastophoriumok*) közül egyedül a gyönyörű mozaikkal ellátott szentélyt kiemelni (28). A szentélyt (*presbyterium*) a főhajóból egy 1,5 méter széles,

egykor kétszárnyú ajtóval elzárt nyíláson át lehetett elérni. A 3,5 × 3,7 méteres, közel négyzetes helyiség padlójára a második építési fázis során raktak le egy mozaikszőnyeget. Nem tudjuk, hogy volt-e előzménye az első fázisban, mivel itt a teljes padlószintet eltávolították. A mozaikpadlót teknőszerűen képezték ki úgy, hogy a víz a keleti fal közepe felé folyt, ahol a falba épített terrakotta csövön keresztül távozhatott a szabadba. A nyílás elé, a mozaikszemek közé egy szépen csiszolt szürke márványlapocskát helyeztek. Minderre valószínűleg a szent hely állandó tisztán tartása miatt volt szükség, ami a poros környezetben csak folyóvízzel volt megoldható.

A második mozaik

Szerencsére a második mozaikszőnyeg is szinte teljesen épen került elő, csak egy-két kisebb helyen érte sérülés. A szentély padlóját még az előcsarnokénál is gondosabban alapozták meg. Amikor a falak elkészültek, az egész helyiséget 1,2 méter vastagságban kemény agyagtégla törmelékkel töltötték fel. Ezután egy 25 cm vastag tiszta agyagrétegbe nagyméretű (5–10 cm-es) folyami kavicsokat döngöltek, és az egészet valószínűleg izzó parázzsal égették át, ugyanis a falon nem maradt füstnyom. Erre a kemény alapozásra kiegyenlítő réteggént szürke esztrichet raktak, melybe belekeveredett az itt maradt hamu. A mozaikszemeket az általános szokás szerint itt is mészhabarcba rakták, de ezek általános mérete valamivel nagyobb volt (1–1,1 cm), mint az első vagy a harmadik mozaik esetében. A másik fontos különbség, hogy a finomabb motívumokhoz a mester üvegmozaikokat is használt.

A kolostortemplom keleti kápolnája. Középen a szentély padlóját borító második mozaik

A második mozaik középső mezője a teljes felületet betöltő fonatdísszel. A négyzetes keretbe foglalt crux gemmata helyén állhatott az oltár

A szentély 3,5 × 2,7 m nagyságú mozaikszőnyegének stílusa is alapvetően eltér az elsőétől. A szegély keskenyebb, a középső mező (2,65 × 2,65 m) pedig fehér háttéren egyetlen nagy összefüggő hálómintából áll, amely kilenc képmezőt ad ki, nyolc médaillont és egy négyzetet. Mindegyik mezőben egyedi ábrázolásokat találunk, melyek közül a legfontosabbak különösen finom munkák. Más a színvilág is, a középső mező fehér háttéren erőteljesebbek a szíkontrasztok, szinte plasztikusan kiemelkedik az öt kocka (fekete, fehér, rózsaszín, barna, fekete, illetve fekete, fehér, szürke, barna, fekete) szélességű fonatszál. Szíriában egyedülálló a bordűr motívuma, a pálcára csavarodó fonatdísz, párhuzama a térségből csak Jordániából ismert.¹³ Mindezek alapján egyértelmű, hogy egy másik mozaikművészeti tradíció alkotásáról van szó, egy olyanról, melynek színvonalja meghaladta az előcsarnokban dolgozó mesterekét. Ez a stílus ugyan még az 5. században Szíriában indult, azonban a 6–7. században leginkább Palesztinában és Arábiában terjedt el,¹⁴ így lehet, hogy a mesterek is innen érkeztek.

A felirat, melyet szintén *ansa lunata* keretbe foglaltak, a szentély bejáratíni nyílásába nyúlik be. A rövidebb, 12 soros szír szöveg szerint a mozaik a Szeleukida-éra szerinti 906 Nízsán hónapjában, azaz 595 áprilisában készült. (Mint már szó volt

róla, ez a dátum keltezi a templom második építési fázisát.) A betűk itt is feketék, a háttér fehér. Ez a felirat szűkszavúbb az elsőnél, egy tömör formula keretében csak az apát nevét említi.

A szentély liturgikus központját az egyedülként négyzetes keretezett ábrázolás, a drágakövekkel díszített kereszt (*crux gemmata*) mozaikképe jelöli ki, a róla láncon lelógó alpha és ómega Krisztus jelenlétét szimbolizálja. Valószínűleg ezen a helyen állhatott a mozgatható főoltár. Az ábrázolás domináns színei a rózsaszín és az okkersárga, a gemmákat türkiz, kék és lila színű üvegből készült mozaikszemek jelenítették meg. A kétoldalt fekvő médaillonokba hasonló díszítőmotívum került: középső körből négy irányban egy-egy levél nyúlik ki, a levelek között pedig rozetták kaptak helyet, melyek egyedül színeikben térnek el egymástól. A középső mezőt ún. Salamon-csomó díszíti, a mellette fekvő két szélsőt egy-egy madár-ábrázolás.

A bejárat melletti három médaillon ábrázolása egyetlen ikonográfiai motívumhoz tartozik: középen egy amphora látható, két oldalon egy-egy szembenálló páva. Az amphora sajnos megsérült, de a pávák különlegesen szép kivitelűek. A mester négyfajta természetes kőből (fekete, barna, rózsaszín, fehér) hasított kövecské mellett nagyrészt kisméretű üvegszemeket (türkiz, kék, lila, zöldessárga, zöld, arany) használt a madarak megformálásához. Az egyes színeket lehetőség szerint kombinálta, a farktollaknál különböző színű sorokat helyezett egymás mellé, melyek festői összhatást kölcsönöztek az ábrázolásnak. Maga a motívum általánosan elterjedt a korai keresztény és a bizánci művészetben, a padlómozaikok esetében különösen gyakran helyezték el a bejáratoknál. Párhuzamok sora bizonyítja, hogy az egész felület fonatdíszét stilizált szőlőindaként kell értelmezni,¹⁵ amely ugyanúgy az örök életet szimbolizálta, mint a pávák, vagy az élet vizével teli amphora.¹⁶

A második mozaik. A szentély bejáratíni részét díszítő pávapár bal oldali alakja (a mozaik színes fotóját lásd a címlapon)

A harmadik mozaik

A szentélytől keletre egy újabb mozaikpadló került elő, melynek fennmaradása csak szerencsés véletlennek köszönhető. Az a helyiség ugyanis, melynek padlóját díszítette, mészhabarc-sba rakott négyzetes égetett téglából épült fel, melyeket az épület pusztulása után egészen az alapfalak aljáig kibányásztak. Mi csak a legalsó sor lenyomatát találtuk meg több mint 30 centiméterrel a mozaik szintje alatt. Szerencsére a kirablás során csak a mozaikszőnyeg szélei sérültek meg.

A helyiség funkciója körül sok a bizonytalanság, elképzelhető, hogy eredetileg különálló sír építmény, mauzóleum volt, melyet a második építési fázis során összeépítettek a templom-épülettel. Mint az alaprajzon is látszik, a mozaik valószínűleg nem annak a helyiségnek a számára készült, melynek falait kirabolták, hanem egy elődjéhez tartozott, melynek falvonala eltérő volt. Lehet, hogy az átépítések során ugyanúgy megőrizték a korábbi alkotást, mint a narthex esetében.

Bármilyen volt a helyiség funkciója, a fennmaradt 4 × 3,1 m-es mozaikpadló kivételesen jó minőségű alkotás. A mozaikkockák mérete megfelel az első mozaikénak, a színek és kőfajták is nagyjából azonosak. A hosszanti középső mezőt egy hangsúlyosan széles keret veszi körül, melyhez a két hosszanti oldalon egy-egy eltérő motívummal díszített sáv járul (nyolcszögek, il-

letve borostyáninda). Az 50 cm széles belső bordúrt két eltérő szalagból formálták. horogkeresztmeanderből alakították ki, egyszerű visszafutással, illetve belerajzolt négyzetekkel. Az egyik szalag fonatmintából áll, a másik egy több színből plasztikussá formált kötél. A négyzeteket változatos minták töltik ki: oktagon, Salamon-csomó, különböző formájú szivárványmin-ták, rozetta, X-minta.

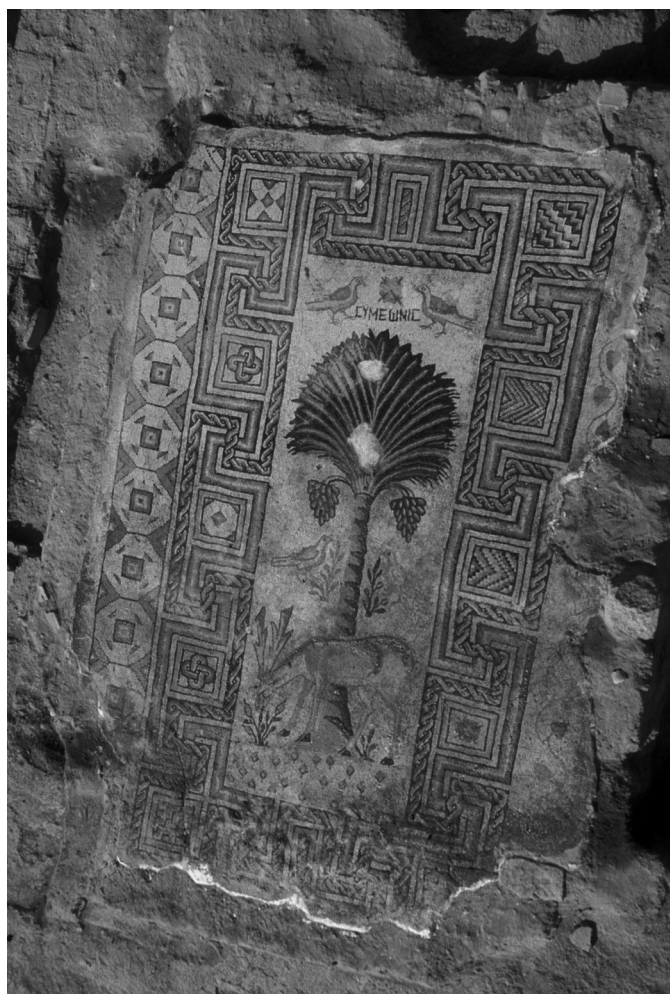
A középső mezőt egyetlen ábrázolás foglalja el: egy dármaszarvas datolyapálma alatt legelésző alakja. Alul az első mozaikéhoz hasonló, stilizált virágokkal teli mezőt látunk, ezen áll a szarvas, amint egy cserje bogyóit eszi. A datolyapálmáról két hatalmas fürtben lóg a termés, alattuk egy-egy galamb csipked hasonló cserjét. A pálma felett újra heraldikus pózban szembeállított madárpár jelenik meg, köztük egy rozetta és egy görög név: Szümeónisz. Nem világos, kire vonatkozik a felirat, ugyanúgy lehet a sír építmény tulajdonosáé, mint az adományozóé vagy a készítőé. A helyiség funkciójának ismerete nélkül nehéz eldönteni a kérdést.

A fő motívumok, a szarvas és a datolyapálma árnyékolásához az egyes felületeken belül a mester többfajta színnel dolgozott, ezáltal rendkívül plasztikussá tette a formákat. A szarvas testéhez a sárga különböző árnyalatai mellett fehéret és többfajta barnát is használt, míg a pálmaleveleket nyolc színből állította össze (fehér, világosszürke, szürke, okkersárga, okkerzöld, sötétzöld, fekete). A datolyafürtöket éppúgy árnyékolta, mint a jellegzetesen csavaros törzset. A harmadik mozaik témája ugyanúgy az örök élet, mint az első kettőé, csak más szimbólumokkal kifejezve.¹⁷

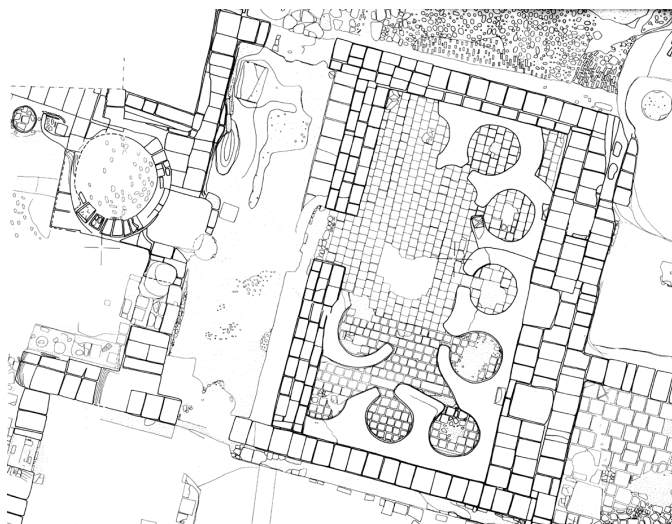
Az egész művet a legkiválóbb minőség jellemzi, és sokban hasonlít a ruszáfai Szent Kereszt bazilika *annexé*nek padlómozaikjához, amely szintén állatokat ábrázol egy paradicsomi kertben.¹⁸ Elképzelhető, hogy a két mű azonos műhely alkotása, ami meglepő, hiszen a ruszáfai bazilika császári támogatással épült, igen gazdag kivitelű monumentális kőépület. Csak egy gazdag adományozó tehette meg, hogy az ott dolgozó mestereket itt alkalmazza. Datáló értékű felirat nélkül a mű keltezése nehezebb, de kiindulópontot jelent, hogy a ruszáfai mozaikot a 6. század közepére keltezték az ásatók. Egy hasonló időpont itt is kézenfekvő, mivel építéstörténetileg egyértelmű, hogy még a templom második építési fázisa, azaz 595 előtt készült, és inkább az első mozaik stílusához hasonlít, de némileg különbözik tőle.

A refectórium

A kolostor számos helyisége közül kiemelkedik a közös étkező, a *refectórium* (36), amely Szíriában egyedülálló berendezése miatt szintén különleges érdeklődésre tarthat számot. Az étkező egy olyan helyiségsorba tartozik, amely rajta kívül egy nagyméretű konyhából (3), egy közös folyosóból (36) és egy pincéből áll (48).¹⁹ A *refectórium* 54 m²-es alapterületével a templom főhajója utáni második legnagyobb helyiség volt a kolostorban. Az égetett téglával borított helyiségre a burkolat elkészítése után patkó alakú agyagpadokat helyeztek. A szerzetesek az étkezés során ezeken a kemény gipszvakolattal borított padokon ültek, melyek nem romlandó anyaguk miatt jó állapotban maradtak ránk. A padok valószínűleg olyan kőből készült asztalakat vettek körül, melyre az Athosz-hegyi Megiszté

A harmadik mozaik datolyapálmával és legelésző szarvassal (színes fotóját lásd a hátsó borító belső oldalán)

Az étkezőszárny ásatási felmérési rajza.
Bal oldalon a konyha kemencékkel, középen egy folyosó,
jobbra a *refectorium* az agyagpadokkal

Lavrából ismerünk jó párhuzamokat²⁰ – ezekre tehetjük a mai helyi arab étkezéshez hasonlóan közös tárra az ételt.

A keleti fal közepébe nyitott fülkét a fehér gipszvakolatra festett egyszerű bizánci kereszt díszítette, mellette egy másik, mélyebb fülke előtt a padra egyetlen lépcsőfokot helyeztek. Mindez arra utal, hogy ebben a fülkében tartották azokat a szent olvasmányokat, melyet a szerzetesek az étkezés alatt hallgattak meg. Az olvasópult nyomát a helyiség közepén a hiányzó burkolat jelzi.

Eredetileg hat ilyen agyagpad volt a helyiségben, de egy új-jáépítés után további hármat toldottak hozzájuk. A helyszínen folytatott kísérletekből kiderült, hogy egy-egy padon hat személy fért el kényelmesen, vagy hét valamivel szorosabban. Ez azt jelenti, hogy az első fázisban 36–42, a második fázisban

48–56 személy számára volt ülőhely az étkezőben. Ez az adat, az étkező 54 m²-es kiterjedésével, valamint a épületegyüttes egészének 3000 m² körüli alaprajzával azt jelenti, hogy a kolostor a közepes nagyságú közösségek közé tartozott.²¹

A kolostor tudományos jelentősége

Tall Bī'a kolostora sok szempontból egyedülálló Szíriában. Eddig ilyen kiterjedésű korai keresztény agyagtégla-együttes nem volt ismert a térségből. Különleges a templom alaprajzi formája, valamint *refectorium*ának berendezése. Szíriának ebből a térségből, az antik Osrhoéné területéről eddig viszonylag kevés számú mozaikot ismert a kutatás, így a három jó állapotban megmaradt mozaikpadló kiemelkedő jelentőségű, ráadásul közülük kettő pontosan keltezett.

A *refectorium* észak felől

Jegyzetek

A cikkben szereplő fotókat Kalla Gábor készítette.

1 A Tell-Bī'án feltárt ókori keleti leletekről összefoglalóan lásd Kreberník–Strommenger 1998.

2 Az előkerült ékírásos szövegekről lásd Kreberník 2001.

3 A cikk aktualitását az a tény adja, hogy jelenleg a kolostor végső publikációjának előkészületei folynak. A korábbi publikációk a következők: Kalla 1991, 1999 és 2004.

4 Callinicum és Raqqa történetéhez lásd al-Khalaf – Kohlmeyer 1985, illetve Heidemann 2003.

5 A laurák és koinobionok problémaköréről judeai példák alapján lásd Hirschfeld 1992 és Patrich 1994.

6 Kreberník 1991, 51.

7 Erre csak az a tény utal, hogy a templom főhajójának sarkait módoszeresen kirabolták, ennek pedig csak akkor van értelme, ha jól újrahasznosítható anyagról van szó. A domb legtetetjén előkerült egy kisméretű négyzetes épület maradványa, melynek falait másodlagosan felhasznált égetett téglákból és töredékeiből húzták fel, kötőanyagként itt mészhabarcot használtak. Ez a talán sírépítményként értelmezhető konstrukció már a kolostoregyüttes pusztulása után készült.

8 Mivel ezt a részt erősen pusztította az erózió, és sok helyen csak az alapfalak maradtak meg, ez az interpretáció bizonytalan, és a kevés fellelhető párhuzamon alapszik. Lásd pl. a Martyrius-kolostort a judeai pusztaságban. Hirschfeld 1992, 42 skk. Abb. 20–22.

9 Tell Tuneinirben, Hasszeke közelében egy hasonló alaprajzú kis templomot tártak fel amerikai régészek a tell-bī'ai ásatásokkal nagyjából egy időben. Ez is agyagtéglából épült, s bár a 12. századból származik, előzményei a 7. századra nyúlnak vissza. Lásd Fuller–Fuller 1994.

10 Lásd pl. Bell 1982, Wiessner 1982, Palmer 1990.

11 Lásd Balty 1984.

12 Pl. Qartamín, Már Gabriel (lásd Bell 1982) vagy Çatalçam, Dér esz-Szalíb (lásd Wießner 1982, 44–50, fig. 9).

13 Pl. a madabai katedrálisból (lásd Piccirillo 1981, 299, fig. 3) és Qu-waiszma templomából (lásd Piccirillo 1984, 329).

14 Donceel-Voûte 1988, 458–460.

15 Szinte teljesen ezt a kompozíciót találjuk a szíriai Ain el-Bad kápolnájának Damaszkuszban őrzött mozaikpadlóján, csak a fonatminta helyett itt az amphorából kinövő szőlőindák keretezik az egyes képeket. Lásd Donceel-Voûte 1988, 17–19, fig. 1.

- 16 Az egész területet behálózó szőlőinda már a 4. században megjelent Rómában, a Santa Constanza boltozatmozaikján (lásd Oakeshott 1967, 70–72, Abb. 38). Az amphorából kinövő szőlő motívuma egész Szíriában és Palesztinában elterjedt. Fontos szerepet játszik a qartamíni Már Gabriel kolostor szentélyének fali mozaikján is; a hely a jakobiták egyik fontos vallási centruma volt (lásd Hawkins-Mundell 1973).
- 17 Egy jordániai mozaikon Umm ar-Raszaszból a pálmafa a két páva közötti amphorából nő ki. Vö. Piccirillo 1993, 241.

- 18 Lásd Ulbert 1986, 134 sk., Taf. 39.
- 19 Az egész együttesről részletesen lásd Kalla 2004.
- 20 Lásd Popović 1998, kül. fig. 18. Hasonló patkó alakú padok ismertek még Egyiptomból, lásd uo., kül. fig. 3.
- 21 Vö. Hirschfeld számításaival, aki szerint a kis kolostorokat 20 körüli, a közepeseket 50 körüli, a nagy kolostorokat 150 körüli szerzetes lakta (1992, 78–79).

Irodalom

- al-Khalaf M. – Kohlmeyer, K. 1985
„Untersuchungen zu ar-Raqqa – Nikephorion/Callinicum”: *Damaszener Mitteilungen* 2, 123–133.
- Balty, J. 1984
„Les mosaïques de Syrie au Ve siècle et leur repertoire”: *Byzantion* 54, 459–466.
- Bell, G. 19822
The Churches and Monasteries of the Tur 'Abdîn. With an Introduction and Notes by Marlia Mundell Mango, London.
- Donceel-Voûte, P. 1988
Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban, Louvain-la-Neuve.
- Fuller M. – Fuller, N. 1994
„A Medieval Church in Mesopotamia”: *Biblical Archaeologist* 57, 38–45.
- Hawkins, E. – Mundell, M.C. 1973
„The Mosaics of the Monastery of Mar Samuel, Mar Simeon, and Mar Gabriel near Kartmin”: *Dumbarton Oaks Papers* 27, 279–296
- Heidemann, S. 2003
„Die Geschichte von ar-Raqqa/ar-Rafiq – ein Überblick”: S. Heidemann – A. Becker (Hrsg.), *Raqqa II, Die islamische Stadt*, Mainz.
- Hirschfeld Y. 1992
The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period, New Haven – London.
- Kalla G. 1991
„Das ältere Mosaik des byzantinischen Klosters in Tall Bi'a”: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 123, 35–39.
- Kalla G. 1999
„Christentum am oberen Euphrat. Das byzantinische Kloster von Tall Bi'a”: *Antike Welt* 30/2, 131–142.
- Kalla G. 2004
„Das Refektorium und die Küche des byzantinischen Klosters in Tall Bi'a (Syrien)”: Kovács Gy. (szerk.), „*Quasi liber et pictura*”. *Studies in Honour of András Kubinyi in his Seventieth Birthday*, Budapest, 257–264.
- Krebernik, M. 1991
„Schriftfunde aus Tall Bi'a 1990”: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 123, 41–70.
- Krebernik, M. – Strommenger, E. 1998
„1980–1995: Tuttul (Tall Bi'a). Ausgrabungen in der Stadt des Gottes Dagan”: G. Wilhelm (Hrsg.), *Zwischen Tigris und Nil*, Mainz, 126–137.
- Krebernik, M. 2001
Die Altorientalische Schriftfunde (Tall Bi'a/Tuttul 2 = WVD OG 100), Saarbrücken.
- Oakeshott, W. 1967
Die Mosaiken von Rom vom dritten bis vierzehnten Jahrhundert, Leipzig.
- Palmer, A. 1990
Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tūr 'Abdîn, Cambridge.
- Patrich, J. 1994
Sabas, Leader of Palestinian Monasticism: A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries (Dumbarton Oaks Studies 32), Washington D.C.
- Piccirillo, M. 1981
„La 'cattedrale' di Madaba”: *Liber Annuus. Studium Biblicum Franciscanum* 31, 299.
- Piccirillo, M. 1984
„La chiesa di Quwaismeh-Ammon”: *Liber Annuus. Studium Biblicum Franciscanum* 34, 329.
- Piccirillo, M. 1993
The Mosaics of Jordan, Amman.
- Popović, S. 1998
„The Trapeza in Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts”: *Dumbarton Oaks Papers* 52, 281–303.
- Ulbert, Th. 1986
Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiopolis (Resafa 2), Mainz.
- Wießner, G. 1982
Christliche Kultbauten im Tūr 'Abdîn. I: Kultbauten mit transversem Schiff und Felsanlagen, Wiesbaden.